

РОЗДІЛ 23

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Харитонов Є.О.

*Національний університет «Одеська юридична академія»,
завідувач кафедри цивільного права,
доктор юридичних наук, професор*

ЗДОБУТКИ ТА ПРОРАХУНКИ ДРУГОЇ КОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УРСР

Потреба в оновленні законодавства (і передусім, цивільного), яку в період соціальних та економічних змін відчуває кожна держава, зумовлює актуальність дослідження передумов, засобів забезпечення та очікуваних результатів цього процесу. У зв'язку з цим являє інтерес розгляд питань, пов'язаних зі створенням ЦК УРСР 1963 р., від дати прийняття якого в цьому році виповнилося 50 років. Метою такого дослідження є використання позитивного й негативного досвіду, набутого у відповідній галузі, що має забезпечити підвищення якості робіт з оновлення законодавства, котрі проводяться у наші дні.

Цивільний кодекс УРСР 1963 р., змінив Цивільний кодекс 1922 р., який вичерпав себе разом із відмовою радянської влади від НЕП. Його нормами було передбачено інститути, які вже не існували у радянській країні 30-х років (приватна власність, товариства, приватні установи на правах юридичної особи тощо), низку статей було скасовано, але багато статей і навіть глав, – додано. Таким чином, необхідність проведення другої кодифікації радянського цивільного законодавства була зумовлена чинниками економічного, політичного та юридичного характеру. Для цього існувало й певне теоретичне підґрунтя, що сформувалося під час дискусій про систему радянського права взагалі, поняття та сутність радянського цивільного права, зокрема. Дискусії почалися ще у 20-х рр. і з перервами точилися аж до початку 60-х років. Чинником цього була необхідність вирішення питання про те, чи досить прийняття оновленого Цивільного кодексу, чи поряд з ним має бути створено ще й кодекс господарський? Прихильники виокремлення господарського права відстоювали позицію, згідно якій Цивільний кодекс та нормативні акти, що його «супроводжують», мають регулювати тільки відносини за участю громадян, оскільки майнові відносини між соціалістичними організаціями, є сферою дії господарського права. Цивілісти виходили з доцільності єдиного регулювання майнових відносин, незалежно від їхнього суб'єктного складу, Цивільним кодексом.

Підсумок дискусії було підбито законодавцем.

Відповідно до Конституції СРСР прийняття цивільних кодексів союзних республік СРСР мало передувати прийняття Основ цивільного за-

конодавства Союзу РСР та союзних республік. Такі Основи були прийняті 8 грудня 1961 року і набрали чинності з 1 травня 1962 року. Вони знаменували собою оновлення цивільного законодавства, приведення його у відповідність з новими історичними умовами; при цьому були спрямовані не лише на оновлення радянського цивільного законодавства, а на проведення його нової загальної кодифікації. Причому з виданням Основ кодифікація не завершувалась, а лише починалась, тобто, йшлося про перший етап кодифікаційних робіт. Варто зауважити, що, коли в процесі першої кодифікації цивільного законодавства союзні республіки СРСР формально була вільними у виборі зразку для наслідування, то тепер цей зразок було чітко визначено ст. 3 Основ цивільного законодавства – це саме Основи і є. Цивільні кодекси союзних республік не можуть містити правила, які суперечить Основам. Щоправда, вони можуть розвивати та доповнювати Основи, але лише в тому випадку, коли регулювання певного типу відносин не охоплюється компетенцією СРСР.

Зміст Основ повністю увійшов до ЦК УРСР, який був прийнятий 18 липня 1963 р. та набрав чинності з 1 січня 1964 р. Як і Основи цивільного законодавства, Цивільний кодекс складався з преамбули та восьми розділів, назви яких повністю відповідали згаданим вище найменуваннями розділів Основ. Однак були й деякі відмінності: статей у Кодексі було більше – 572, третій розділ «Зобов'язальне право» поділявся на дві частини: загальні положення, окремі види зобов'язань.

Поміж новел ЦК УРСР 1963 р., що відрізняли його від попереднього ЦК, можна назвати такі.

Розділ другий його називався «Право власності», а не «Речові права», що було цілком логічним з огляду на те, що інші речові права (якщо не вважати таким право оперативного управління) у ньому і не передбачалися. Серед форм власності не згадувалась приватна власність, якої не стало. Було значно розширено перелік зобов'язань. Зокрема, з'явилися глави про поставку, контракцію, позичку, підряд на капітальне будівництво, розрахункові та кредитні відносини, рятування соціалістичного майна та ін. Відбулось перекомпонування матеріалу усередині розділів та між розділами. Визначальні зміни полягали у оновленні змісту, а головне – духу норм.

Що стосується загальних його положень, то тут, поряд з лібералізацією деяких норм, окремі обмеження, навпаки, було посилено. Так, ст. 5 ЦК більш жорстко регламентувала наслідки зловживання правом, встановлюючи, що цивільні права охороняються законом лише у тих випадках, коли вони здійснюються у відповідності з їхнім призначенням у соціалістичному суспільстві у період будівництва комунізму. При цьому від громадян та організацій вимагалось не лише дотримання закону, але й повага до правил соціалістичного співжиття та моральних принципів суспільства, що будує комунізм. Якщо урахувати, що ст. 5 оцінювалася як норма-принцип і як норма прямої дії, то очевидним є те, що вона від-

кривала широкий простір суддівському розсуду (який, мав ґрунтуватися на «соціалістичній правосвідомості»).

Істотною новелою у сфері захисту цивільних прав була ст. 7, котра встановлювала можливість цивільно-правового захисту честі та гідності громадян та організацій. (Білоусенко В., Паневин А. Судовий захист честі та гідності громадян / Білоусенко В., Паневин А.// Рад. право. – 1989. – № 12. – С. 21-26.)

Суб'єктами цивільних правовідносин Кодекс визнавав громадян та організацій. Але слід зазначити, що у ньому більш точно і повно було визначено поняття юридичної особи (ст. 23). Хоча, разом із тим, залишилися нез'ясованими співвідношення понять «установа», «підприємство», «організація», якими оперував законодавець.

Кодекс не містив норм, спеціально присвячених визначенню об'єктів права. Більша частина таких норм знаходиться у різних главах розділу «Право власності». Натомість, багато уваги приділялося загальним положенням угод. Тут з'явилися деякі новели порівняно із законодавством 20-х років. Більш детально регламентувалися форми угод. Досить детально були урегульовані підстави та наслідки визнання угод недійсними.

Розділ «Право власності» у цілому був досить характерним для законодавства країни, що «побудувала соціалізм та перейшла до поступового будівництва комуністичного суспільства». По-перше, право власності виступало як єдине, що збереглося у радянському цивільному праві, речове право. По-друге, в зв'язку із скасуванням приватної власності, зміною економічного ладу країни, прийняттям нової Конституції СРСР відбулися зміни й у класифікації форм власності. Кодекс ґрунтувався на визнанні існування соціалістичної власності та особистої власності, тобто власності громадян на майно, яке призначене для задоволення їхніх матеріальних та культурних потреб (ст.ст. 87, 88).

Норми зобов'язального права складали основний зміст ЦК УРСР 1963 р., де зобов'язанням було присвячено 321 статтю з 572. На характер норм і систему зобов'язань найбільше вплинула та обставина, що нові радянські цивільні кодекси відображали тенденцію посилення «командних» засад у економіці, підвищення ролі планування, обмеження волі та розсуду сторін у господарських договорах. Оцінюючи загалом систему зобов'язань ЦК УРСР 1963 р., можна сказати, що в цілому вона була досить традиційною (за винятком положень, пов'язаних з посиленням публічно-правових засад).

«Абсолютними» новелами ЦК були розділи, присвячені авторському праву, праву на відкриття та винахідницькому праву, котрі раніше складали сферу спеціального правового регулювання поза межами ЦК УРСР 1922 року. Включення цих спеціальних розділів означало дальший відхід від пандектної системи цивільного права, що було цілком логічним у зв'язку з формуванням оригінальної системи радянського цивільного права.

Цікаві метаморфози відбулися зі спадковим правом. Тенденція тут полягала у тому, що, коли в регулюванні речових прав, договорів тощо ЦК 1963 р. був кроком «від римського та буржуазного цивільного права», то спадкування, навпаки, наблизилось до них. Очевидно, це було результатом того, що радянська держава зосередила головні зусилля у цій сфері на забезпеченні публічно-правового регулювання планового народного господарства, тоді як відносини за участю громадян були на другому плані (особливо після ліквідації приватної власності). Тому тут було можливим сприйняття деяких положень римського та буржуазного приватного права, що відповідало соціалістичній концепції можливості наступництва у праві. Такий підхід, врешті, забезпечив часткову рецепцію римського приватного права у спадкових відносинах при другій кодифікації цивільного законодавства в УРСР.

Оцінюючи результати другої радянської кодифікації цивільного законодавства, можна зробити висновок, що поряд із посиленням у цій галузі публічно-правових засад, формуванням системи радянського цивільного права тощо, тут мав місце і певний компроміс, наслідком якого була прихована рецепція римського приватного права, та запозичення положень буржуазного цивільного права.

Це дозволяє зробити висновок, що й зараз при вдосконаленні цивільного законодавства є доцільним використання компромісу як методологічний прийом, органічно властивий законодавству перехідних періодів.

Ківалова Т. С.

*Національний університет «Одеська юридична академія»,
професор кафедри цивільного права,
доктор юридичних наук, професор*

ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ КОНДИКЦІЙНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У СУЧАСНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

В умовах оновлення та постійного розвитку вітчизняного цивільного законодавства України не втрачають своєї актуальності дослідження правового регулювання зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Свого часу зазначені зобов'язання досить активно досліджувалися і цивілістами Російської імперії, і радянськими правознавцями, у тому числі на рівні дисертаційних досліджень. Проте у вітчизняній цивілістиці аж до останнього часу дисертаційних досліджень з відповідної проблематики не проводилося. Лише на початку XXI століття у цій галузі стався своєрідний «прорив», який ознаменувався появою низки дисертацій і публікацій, де такими авторами як Берестова І.Є., Єрмоменко Г. В. Ніколаєнко О. В. аналізувалися положення згаданого інституту із врахуванням положень чинного цивільного законодавства України, а також проводився